

УДК 94 (477) “XIX”
К 59

Олександр КОЗІЙ

ОСНОВНІ ФОРМИ ПОЛІТИЧНОЇ БОРОТЬБИ ПОЛЯКІВ ПОДІЛЛЯ НА ПОЧАТКУ 60-х РОКІВ XIX СТОЛІТТЯ

У статті досліджується один із аспектів життя польської національної меншини на Поділлі. Розглянуто основні складові політичного руху у польському середовищі. Автором відзначено особливості методів політичної діяльності, а саме проведення антиросійських маніфестацій, проголошення антиімперських заяв лідерами дворянства і надання політичних цілей організації економічного життя дворянства.

***Ключові слова:** польське дворянство, “адрес”, Подільська губернія, маніфестації, таємні товариства.*

Важливість обраної для вивчення теми зумовлена недослідженістю багатьох її аспектів у сучасній історичній науці, розбіжностями в оцінці політичної діяльності польського дворянства і політики царату на Правобережній Україні українськими, польськими та російськими дослідниками.

Історіографія питання наповнена багатьма дослідженнями науковців минулого та позаминулого століття, однак чимало з них не позбавлені ідеологічних нашарувань та тенденційності. Серед сучасних істориків, які займалися вивченням нашої теми і намагались об'єктивно висвітлювати процеси політичного розвитку на Поділлі у вказаний період, варто відзначити Марахова Г.І. [5], [6], Лещенко М.Н. [3] і Лісевича І.Т. [4]. Г.Марахов та М.Лещенко досить ґрунтовно досліджували польські повстання 1831 та 1863 років, а Іван Лісевич вивчав період від повстання 1863 року до початку XX століття. Праці згаданих істориків багаті на фактичний матеріал та виважені оцінки явищ і подій.

Мета полягає у тому, щоби на основі аналізу архівних документів і матеріалів з'ясувати основні складові політичного життя польської національної меншини на Поділлі та показати методи російської царської влади щодо придушення польського визвольного руху на початку 60-х років XIX ст.

Наприкінці 50-х – початку 60-х років XIX ст. посилювалось зростання невдоволення польського населення існуючими порядками. Найпоширенішими формами політичної боротьби поляків на Поділлі у цей час були релігійні та патріотичні маніфестації, носіння трауру на згадку про загиблих у Варшаві у лютому 1861 р., а також співання патріотичних гімнів у костелах. Подільський губернатор у посланні до генерал-губернатора І.І. Васильчикова зазначає: “3 квітня (1861 р. – О.К.) було здійснено у Вінницькому капуцинському монастирі траурне служіння і панахиду на спомин про варшавські події. На домовину, поставлену за звичаєм католиків посеред костелу, було покладено 5 тернових вінків, убраних триколірними кокардами. Під час цього богослужіння присутнє було майже все дворянство Вінницького повіту <...> а також і міське католицьке населення. На завершення панахиди був проспіваний, зрештою без участі дворянства, патріотичний гімн і зроблено значний грошовий збір... Отримані мною донесення Брацлавського, Літинського і Вінницького городничих і справників про проведення таких самих панахид у Брацлаві і Тульчині ще 16 березня, у Літині – 29 березня, і у Вінниці – 3 квітня” [I, 288]. З донесення Вінницького городничого видно, що ці панахиди відбувались і в інших костелах, що були у невеликих містечках. “З особливою урочистістю була відправлена панахида у м. Літин, де повітовий предводитель дворянства Радзівський узяв на себе ініціативу у цій справі. Тут був терновий вінок з польським гербом, була кантата про страждання пригнобленої Польщі і про допомогу Божу для врятування Польщі від варварського ярма, були обнімання, привітання, пожертвування дорогоцінних для поляків речей і виявлення ентузіазму до ксьондза Єлецького, ймовірно за сміливість у цій маніфестації.

Те саме виконано було в інших містах і містечках” [I, 296, 297].

Звичайно, російська адміністрація уважно стежила за розвитком подій і адекватно намагалася реагувати. У вересні 1861 р. генерал-губернатор І.І.Васильчиков надіслав повітовим предводителям дворянства наказ, у якому говорилося: “З прийнятого урядом 9 серпня цього року (1861 р. – О.К.) положення про тимчасові поліцейні суди в Західних губерніях вам відомо, що усякого роду публічні заяви, бажання і намагання, які спрямовані проти існуючого урядового порядку, забороняються, і на цій основі забороняються прилюдні співи гімнів і пісень, що виражають ці бажання і намагання, публічне носіння умовних знаків, котрим надається це значення і носіння яких поліцією не дозволено... і що за порушення цих заборон передбачаються покарання за вироками поліційних судів.

...До теперішнього часу я отримую ще донесення про співи у костелах деякими прихожанами-католиками, переважно зі сімейств поміщиків і дворян, польських патріотичних гімнів і пісень, і про носіння деякими жінками-католичками траурного вбрання. Поліція не може вбачати в цьому нічого іншого, крім заяв про бажання і намагання виступити проти існуючого урядового порядку, і внаслідок цього зобов’язана забороняти і переслідувати це на основі закону” [7].

Водночас треба зазначити, що на відміну від інших, у Подільській губернії політична ситуація була загалом стабільною. Але вже восени 1862 р. подільське дворянство здійснило свого роду демонстрацію, – “адрес” (письмове звернення) на ім’я російського імператора з проханням про приєднання Західного краю до Царства Польського. Ця подія мала широкий резонанс у тогочасному політичному житті всіх західних губерній Росії і серйозно стурбувала царський уряд.

Проект звернення було складено на одному із приватних зібрань у маршалка (предводителя дворянства) Ушицького повіту Хелмінського. Головними агітаторами були Радзівський, маршалок Літинського повіту, і його помічник – Совінський.

На дворянських зборах губернії проти підписання звернення голосували Ф.Собанський – маршалок Брацлавського, К.Собанський – Ольгопільського, В.Маньковський – Ямпільського, Я.Сулятицький – Могилівського, Л.Скібневський – Летичівського і Поплавський (як заступник) –

Проскурівського. За голосували: К.Радзівевський – маршалок Літинського, Ліпковський – Гайсинського, Л.Пеньковський – Вінницького, І.Хелмінський – Ушицького, Е.Ронікер – Балтського і З.Червінський – Кам'янецького повітів. Після деяких роздумів підписав і А.Садовський – маршалок губерніяльний. Серед інших – двоє з трьох росіян (один проти – А.Морков) [9, 443, 445].

Після цього 19 вересня 1862 р. Подільський губернатор Р.І. Брауншвейг повідомив телеграфом генерал-губернатора І.І. Васильчикова про те, що: “16 вересня мною (подільським губернатором – О.К.) були відкриті дворянські вибори... 19 числа... близько двохсот дворян, заходячи до зали, в котрій вже сиділи за столом предводителі, гучно викрикали, вимагаючи виголошення адресу на ім'я Государя Імператора. Проект адресу читав... Вінницький предводитель Пеньковський. Хто склав проект цього адресу і ким принесений на дворянське зібрання – невідомо; на питання моє (подільського губернатора – О.К.) про це, предводителі відповіли, що їм невідомо, хто брав участь у складанні проекту адресу; оскільки його підписало все присутнє дворянство, то він виражає спільне бажання всіх... Дізнавшись упродовж дня про те, що відбувалось, я (губернатор Брауншвейг – О.К.) просив губерньського предводителя приватно повідомити приватним чином копію оригіналу адресу. Отримавши копію попросив до себе у той же вечір Садовського і представляючи йому можливі майбутні наслідки від такого незаконного вчинку, просив його тут же зібрати повітових предводителів і переконати їх запропонувати дворянству, відмінити свою постанову, якщо ж предводителі не погодяться, то запросити їх до мене... Проте усі ці зусилля... залишились марними, оскільки дворяни вважають своїм правом відправити цей адрес Государю Імператору” [III, 40, 41].

Невдовзі генерал-губернатор Васильчиков наказав начальнику губернії закрити вибори, а присланий йому виконуючим обов'язки губерньського предводителя пакет з “адресом”, що призначався імператору, наказав повернути губерньському предводителю для знешкодження. Проте губерньський предводитель, отримавши пакет назад, замість знищення відправив його міністрові внутрішніх справ [V, 4, 5].

Пізніше, розбираючи причини подання “адресу” подільським дворянством, у звіті про політичний стан губернії за 1862 р. губернатор Р.І.Брауншвейг писав, що: “Підбурювані постійно польською національною партією і зазнаючи безперервних нападів закордонних польських органів і поляків інших губерній за те, що впродовж останніх 2-х років, у той час як у Царстві Польському і в решті західних губерній безперестанно повторювались різні антиурядові демонстрації і маніфестації, у Подільській губернії все залишалось зовсім спокійно і не було жодних відвертих проявів польських національних підступів, – Подільські дворяни, по властивій полякам безхарактерності і легковажності, накінець дали себе утягнути деякими інтриганамі” [V, 2, 3].

Аналізуючи зміст самого “адресу”, слід зазначити, що чимало з викладених положень відповідали реальному стану речей і були не безпідставними. Зокрема, у ньому вказувалося “...Джерелом сили і збереження польського елемента, незалежно від політичних переворотів, що відбувалися, є ідея народного представництва і громадської свободи, яка лежить в його основі. Впродовж останнього піввіку політика, всупереч пануючому у цьому відношенні духу, була причиною безперервних незгод. Безвихідне становище глибоко турбує усякого добродумного громадянина. Дворянство Подільської губернії просить імператорську величність про усунення вищезгаданого становища... Щира участь польського дворянства в остаточному влаштуванні селянського питання – заняття пов’язане з віковими зусиллями Польщі щодо розширення громадської гідності і свободи – складає безсумнівну запоруку у чистоті теперішніх його зачинань...

Становище нашого краю безвідрадне. Народ без освіти; середні навчальні заклади незадовільні як за кількістю, так і за системою викладання; промисловість позбавлена капіталів і придушена надмірними процентами; торгівля хлібом за нестачею удосконалених шляхів сполучення, відірвана від закордонного збуту; поземельна власність без кредиту – внаслідок припинення позик із державних кредитних установ і відсутності іпотечної системи; узаконення протилежні звичаям і прогресу суспільних понять; виконання права обезсилено

чужою країні бюрократією; адміністрація дбає не за місцеві потреби та інтереси; нарешті, край без органів вибраних із свого середовища для керівництва суспільними його справами.

Таке становище, що виникло унаслідок роз'єднання нашого з Царством Польським, стає на перешкоді остаточного влаштування селянської справи і погрожує рішучим занепадом, якщо не буде відновлена адміністративна єдність його з краєм, що має стосовно нього однакові потреби, одні звичаї, тотожні поняття про цивільну і релігійну свободу і спільні шляхи розвитку в майбутньому...” [III, 40–43].

Проте реакція з боку російської адміністрації була однозначною: “...усі заяви і вимоги польської шляхти – це нахабність та обман” [2, 35]. Тут же згідно з розпорядженням вищого начальства вибори були визнані недійсними й закриті 22 вересня 1862 р. У київській пресі згодом з'явилися різкі статті на зразок: “Еще новая, более дерзкая и широкая затея некоторых псевдо-поляков, помещиков, живущих в Подольской губернии” [2]. Подільський губернатор у листуванні з міністром внутрішніх справ П.А.Валуєвим зазначав: “...Про адрес цей я (губернатор – О.К.) не можу нічого сказати; – він до такої міри нахабний і безглуздий, що не знаходжу слів це виразити. Надто зухвалий вибрик дворян-поляків Подільської губернії викликає необхідність особливих заходів для їх приборкання.

...Стягнення з винуватців, я (губернатор – О.К.) гадаю треба почати з Вінницького повітового предводителя дворянства Пеньковського, котрий читав залу зібрань проект адресу. Він відомий мені, як людина зі шкідливим настроєм, і, за моїм переконанням, необхідно звільнити його з теперішньої посади і вислати у супроводі жандармів у Пермську губернію під нагляд поліції. Інших винуватців... також: ...вислати у віддалені губернії під нагляд поліції” [III, 51 – 53].

У результаті виконуючого обов'язки губернського предводителя дворянства й усіх повітових предводителів, які підписали “адрес”, було звільнено з посад і відправлено до Санкт-Петербурга для проведення над ними суду урядового Сенату.

Споминаючи про події навколо “адресу” і контролю щодо судових справ, Т.Бобровський писав: “Справа провадилася слідчим порядком і за закритими дверми. Всі власне зволікали на незнання російської мови. Один лише Ліпковський, маршалок Гайсинського повіту, не вдаючись до дитячих відповідок заявив, що не хотів вдіяти чогось каригідного і зрозумів непотрібність того.

...Маршалком губерніяльним став граф Морков, власне той з росіян, який не підписав ” [9, 445]. З іншого боку, як писав М.П. Драгоманов, – “декотрі з тих предводителів, які підписали адрес, під час суду над ними в сенаті оголосили, що у приєднанні до Царства Польського вбачають єдину гарантію від підступів партії “хлопоманів”, як тоді називали свідомих українців” [1, 126].

Головних винуватців написання і подання “адресу” після вироку суду було заслано за межі Південно-Західного краю. Проте вже у другій половині 60-х років їм було дозволено повернутись на батьківщину, хоча й зі встановленням за ними таємного нагляду [III, 213, 289].

Відносна м’якість покарання пояснювалась тим, що російський уряд не бажав здобувати собі в особі засуджених поляків ще більш лютиших ворогів, оскільки, на його думку, вислання їх за кордон могло би принести більше шкоди, ніж їхня присутність у межах імперії. Ось як пояснював цю проблему генерал-губернатор Васильчиков у листуванні з міністром внутрішніх справ П.А.Валуєвим від 25 вересня 1862 р.: “Особи, котрі відкрито заявили неприхильність свою до Росії і котрі дозволили собі висловити бажання про приєднання краю, в якому вони живуть, до Царства Польського, за подібний зухвалий вчинок заслуговують зневаги з боку Росії та її уряду, і їх вартувало би покарати вигнанням за межі держави, назначивши термін на продаж тут своїх маєтків.

Проте міра такого покарання навряд чи могла бути прийнятою, оскільки між особами, які підписали адрес, є багато таких, які діяли не за внутрішнім переконанням, а під впливом інших... і при цьому таке розпорядження зчинило би тривогу й несприятливі наслідки. Вислання з краю осіб, які підписали адрес, було би надто шкідливе своїм впливом на польське населення. З іншого боку, вислані за кордон і ті з них, котрі

залучені мимовільно у протизаконне дійство, стали би в лави ворожої нам польської еміграції й надавали би їй суттєву допомогу в агітації своїми грошовими капіталами, котрі вивезли би зі собою із Росії за продане майно. Тому я (генерал-губернатор – О.К.) гадав би, відносно покарання винуватців, обмежитись адміністративними заходами ...” [III, 56].

Крім того, у зв'язку з написанням польськими поміщиками “адресу” Олександр II оголосив про обов'язковий викуп селянських наділів зі знижкою на користь селян 25% з масивів тих поміщиків, які підписали “адрес”. Як говорилося у наказі, “це було би уроком для дворян за їх зухвальство, а з іншого боку ще більше прив'язало б селян до уряду” [IV, 5]. Немало розмов було тоді про те, що подільський “адрес” позначився на хворобі, яка звела генерал-губернатора І.І.Васильчикова у могилу [8, 207].

Також подільська знать брала участь у створенні різного роду легальних товариств, у яких під вивіскою економічної діяльності планувала розгортати політичну активність. Такими були: “Землеробське товариство”, створене у 1859 р. у Варшаві й очолене А.Замойським, філіал його був у Києві з осередками на місцях, у т. ч. й у Кам'янець-Подільському. Учасники товариства сподівалися розробити селянську програму і висунути питання про надання Царству Польському автономії, а також приєднання до польських земель Литви, Білорусії та Правобережної України. Російським урядом у квітні 1861 р. це товариство було закрито, а з ним припинили свою діяльність філіали й осередки [6, 143, 144].

У січні 1860 р. на Поділлі утворилося сільськогосподарське товариство, фундаторами якого виступали Е.Хамець, З.Котюжинський та ін. Не встигло воно організуватись, як генерал-губернатор, побоюючись перспективи сепаратизму, заборонив його діяльність. Нова спроба створення сільськогосподарського товариства була проведена у 1861 р. Статут був складений Я.Даровським, В.Гурським та ін. й поданий подільському губернаторові, проте безрезультатно [9, 342, 343]. На початку 1862 р. польські дворяни Вінницького повіту склали прохання подільському губернаторові про відкриття т. зв. “Комісіонерного дому” у Вінниці. У проханні вказувалося, що ця організація створюється для поживлення торговельних операцій і надання вигод землеробам. Ось якою

була відповідь генерал-губернатора у листуванні з подільським губернатором на його запит: “прошу суворо стежити, щоби нічого подібного без дозволу уряду не влаштувалось, оскільки існуючі у Царстві Польському такі ж установи приносять більше шкоди, ніж користі, не виконують того завдання, для якого вони засновувались і служать місцем для з’їздів та для різних політичних інтриг” [II, 7].

Як бачимо, на початку 60-х років XIX ст. основними формами політичної боротьби поляків на Поділлі були: проведення антиросійських маніфестацій, проголошення антиімперських заяв лідерами дворянства і надання політичних цілей організації економічного життя дворянства. Але, вимоги і прагнення учасників цього руху не були задоволені. Крім того, російська влада продовжувала наступ на політичні права польської національної меншини.

Перспективним напрямом дослідження можуть бути заходи російського уряду на початку 60-х років XIX ст. у справі деполонізації і русифікації краю.

Джерела та література

I. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі ЦДІА України у Києві). – Ф. 442. – Оп. 811. – Спр. 51.

II. ЦДІА України у Києві. – Ф. 442. – Оп. 812. – Спр. 44.

III. ЦДІА України у Києві. – Ф. 442. – Оп. 812. – Спр. 195.

IV. ЦДІА України у Києві. – Ф. 442. – Оп. 812. – Спр. 227.

V. ЦДІА України у Києві. – Ф. КМФ 11. – Оп. 1. – Спр. 13.

1. Драгоманов М.П. Историческая Польша и великорусская демократия. – Женева: Вольное Слово. – 1881. – 511 с.

2. Еще новая, более дерзкая и широкая затея некоторых псевдо-поляков, помещиков живущих в Подольской губернии (Ред.статья) // Вестник Юго-Западной России. – К., 1862. – Т.2. – Октябрь. – С. 4 – 35.

3. Лещенко М.Н. Яскраві сторінки спільної боротьби. (До сторіччя повстання 1863 року на Правобережній Україні). – К.: Т-во для поширення політ. і наук. знань УРСР, 1963. – 40 с.

4. Лісевич І.Т. У затінку двоглавого орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині

XIX – на початку XX століття). – К.: Ін-т історії України АН України, 1993. – 86 с.

5. Марахов Г.И. Социально-политическая борьба на Украине в 50-60-е гг. XIX века. – К.: Вища школа, 1981. – 160 с.

6. Марахов Г.И. Польское восстание 1863 года на Правобережной Украине. – К.: Изд. Киевского университета, 1967. – 258 с.

7. Предписание генерал-губернатора И.И.Васильчикова уездным предводителям дворянства // Подольские губернские ведомости. – 1861. – №. 37.

8. Шульгин В. Юго-Западный край в последнее двадцатипятилетие (1838 – 1863). – К.: Тип. у-та, 1864. – 254 с.

9. Bobrowski T. Pamiętnik mego życia. – Lwów: B.w. – 1909. – Т. 2.

Козий Александр. Основные формы политической борьбы поляков Подолья в начале 60-х годов XIX века. В статье исследуется один из аспектов жизни польского национального меньшинства на Подолье. Рассмотрены основные составные политического движения в польской среде. Отмечены особенности методов политической деятельности, а именно проведение антиросийских манифестаций, провозглашение антиимперских заявлений лидерами дворянства и предоставления политических целей организации экономической жизни дворянства.

Ключевые слова: польское дворянство, “адрес”, Подольская губерния, манифестации, тайные общества.

Kozii Oleksandr. Basic forms of political fight of Podillya at the beginning of 60-s of the XIXth century. One of the aspects of the life of the Polish national minority in Podilla is explored in the article. Basic components of political movement in the Polish environment are revealed. The author points out peculiarities of political activity methods, namely, conduction of anti-russian manifestations, proclamation of anti-imperial statements by leaders of nobleman and grant of political purposes of the organization of economic life of nobleman.

Keywords: Polish nobleman, “address”, Podilska guberniya, manifestations, secret societies.